

Tatjana Pišković

HRVATSKI GRAMATIČKI ROD KAO KULTUREM

dr. sc. Tatjana Pišković, Filozofski fakultet, Zagreb, izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42'366.52
81'23
81:39

U radu se ukratko opisuju i prikazuju dvije teme zanimljive psiholingvističkomu i etnolingvističkomu pristupu gramatičkomu rodu. Najprije se prikazuju rezultati ankete u kojoj su izvornim govornicima hrvatskoga jezika bile ponuđene izmišljene imenice uz koje su morali uvrstiti rodno promjenjive modifikatore. Potom se predstavlja još jedno rubno područje rodne kolebljivosti vezane za samu semantičku jezgru hrvatskoga jezika: gramatička defeminizacija žena. Primjeri se za to mogu pronaći u nekim dijalektima u južnoj Poljskoj i u nekim kajkavskim govorima u Hrvatskome zagorju. Obje se teme mogu smatrati primjerima (jezičnih) kulturema.

Ključne riječi: *gramatički rod, kulturem, psiholingvistika, etnolingvistika, izmišljene imenice, gramatička defeminizacija*

1. Psiholingvistika o gramatičkome rodu

Nekoliko je općih mjesta i osnovnih pitanja oko kojih se razvija psiholingvističko zanimanje za gramatički rod: 1) kako govornici uče, usvajaju i prepoznaju rod tisuća imenica, kako ga rabe u oblikovanju iskaza, zašto to uopće čine i ima li slušatelj/čitatelj ikakve koristi od toga (usp. Van Berkum 1996: 3; Corbett 1991: 70); 2) kako se određuje rod posuđenicama (usp. Corbett 1991: 70–82; Poplack i Sankoff 1984; Poplack, Pousada i Sankoff 1982; Poplack, Sankoff i Miller 1988; Beardsmore 1971); 3) kako djeca usvajaju rod imenica (usp. Corbett 1991: 82–89); 4) kako se usvaja rod imenica iz drugoga/stranoga jezika (usp. Gulešić Machata 2007). Van Berkum (1996: 2–3) ističe da je rod u svakodnevnome jeziku toliko „nenametljiv” da izvorni govornici često uopće „nisu svjesni da njihov jezik ima gramatički rod”; ako ga i jesu svjesni, tada se radi o njegovoj referencijalnoj kategoriji (to jest o spolu referenata), a ne o onoj gramatičkoj. Ipak, izvorni govornici vrlo rijetko ili gotovo nikad ne griješe pri dodjeljivanju roda

imenicama, čak ni u kolokvijalnome govoru, pa se eventualne „pogreške” u hrvatskome jeziku javljaju u vezi s kolebljivim rodom imenica (obično stranoga podrijetla), i to kao odstupanje od normativno preporučena roda (npr. iz normativne se pozicije preporučuje da se uz imenicu *finale* slažu modifikatori muškoga roda, a govornici joj često dodaju one srednjega roda). Ako se i ne može govoriti o pogreškama u vezi s gramatičkim rodom, pokušat ćemo pokazati da ipak postoje neki oblici iznevjeravanja roda ili neobičnih rješenja u kombinacijama gramatičkoga i referencijalnoga roda.

Budući da postoje jezici bez gramatičke kategorije roda i da u jezicima s gramatičkim rodom nije jasno koja je njegova svrha ili korist, pitanje je zašto ga govornici jednostavno ne ignoriraju (usp. Van Berkum 1996: 9–10). Nije neobično što se to pitanje nameće i psiholingvistima: iz te je perspektive početni argument za smislenost gramatičkoga roda činjenica da izvorni govornici bez poteškoća proizvode iskaze u kojima se očituje rod i da bez napora, nesvjesno, primjećuju pogreške u vezi s rodom kod sugovornika (Van Berkum 1996: 10–11). Nadalje ako gramatičko kodiranje omogućuje govorniku da svoju konceptualnu poruku prenese u ovjeren, sintaktički oblik, smisao roda unutar fenomena (okidanja) sročnosti također nije upitan. Psiholingvistički doprinos definiciji i određenju funkcije gramatičkoga roda spoznaja je da on podržava sam komunikacijski proces, a ne izražava neki komunikacijski sadržaj, odnosno zahvaljujući gramatičkomu rodu i sročnosti koju izaziva, slušatelj/čitatelj može pratiti i razumijevati složen iskaz i odnose referenata u njemu (Van Berkum 1996: 20). Van Berkum (1996: 20–21) izdvaja neka osnovna psiholingvistička tumačenja funkcije roda u jeziku, naprimjer da rod može pomoći u prepoznavanju riječi, da može utjecati na slušateljeva očekivanja o tome što će govornik sljedeće reći, da čitatelju/slušatelju omogućava prepoznavanje pogrešaka u iskazu itd., ali sve te pretpostavke tek treba dokazati.

Određivanje roda imenicama nije tek „pravilnost koju su primijetili lingvisti”, nego „dio kompetencije izvornoga govornika” (Corbett 1991: 70). Ta se tvrdnja može dokazivati na različite načine: Corbett je (1991: 70–104) ispitivao dodjeljivanje roda posuđenicama, rezultate nekih psiholingvističkih eksperimenata te kako djeca usvajaju rod, a Van Berkum je (1996) istraživao kako izvorni odrasli govornici nizozemskoga jezika procesuiraju rod dok govore, slušaju ili pišu, odnosno kako govornik izvlači rod iz mentalnoga leksikona i kakvu korist od toga ima slušatelj. U ovome će se radu ukratko opisati dodjeljivanje roda izmišljenim imenicama u hrvatskome jeziku, što je primjer jednoga od Corbettovih eksperimenata, te prikazati neka rubna područja psiholingvističkoga i etnolingvističkoga zanimanja za kategoriju roda koja su tek primijećena, a njihova ishodišta i motivaciju tek valja objasniti. Ako se pritom uzme u obzir prijedlog A. Nagórko (2004) da se osnovna jedinica etnolingvističkoga opisa nazove *kulturem* i da se u njegovu određenju prepletu psiholingvističke i etnolingvističke silnice, tada se u ovome radu obrađuju barem dva tipa kulturema: onaj koji je Nagórko (2004: 136) nazvala *kulturemom u užemu smislu* i onaj koji je nazvala *kulturnim scenarijem*.¹

¹ Kulturemima u užemu smislu Nagórko (2004: 136) drži ponajprije „ključne riječi kulture” (egzotizme, vlastita imena koja prerastaju u simbole, nacionalne simbole), ali i morfeme i morfološke kategorije posebne

2. Kojega su roda imenice *groko* i *dekale*?

Među izravnim eksperimentima kojima se nastoje potvrditi određene pretpostavke o gramatičkome rodu u određenome jeziku Corbett (1991: 89–92) posebno ističe onaj u kojemu se izvornim govornicima ponude nepoznate (rijetke ili izmišljene) imenice te se od njih zahtijeva da s njima slažu rodno flektivne modifikatore. Prednost je takva eksperimenta što se mogu namjestiti točno oni faktori koji se žele ispitati (suglasnički skupovi, položaj akcenta itd.), ali problem je u tome što ispitanici traže da im se objasni značenje i, bez obzira na to što im se kaže da značenje nije važno, ne mogu se ni predvidjeti ni detektirati sve analogije kojima oni pribjegavaju. Naprimjer neke ispitanike fonemski sastav imenice u anketi podsjeća na koju imenicu iz njihova drugoga ili trećega jezika, drugi se upuštaju u etimologiziranje, a uglavnom to čine zbog straha da će ispasti neuki jer nikada nisu čuli za ponuđene riječi. Ono što ovaj tip eksperimenta povezuje s *kulturemima* u užemu smislu prema klasifikaciji A. Nagórko (2004: 136) jesu „morfološke kategorije posebne funkcije”, točnije sufiksi i gramatemi koje izvorni govornici povezuju s određenim gramatičkim rodom.

Anketa je provedena među studentima kroatistike i germanistike Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, što možda i nije dovoljno reprezentativan uzorak za ispitivanje roda izmišljenih imenica. Razlog je tomu što je riječ o studentima filoloških studijskih grupa s (donekle) osviještenim pitanjima o naravi gramatičkih kategorija i jezičnih kontakata. Nadalje studenti koji se aktivno služe njemačkim jezikom nekim su izmišljenim imenicama određivali rod analogijom prema rodu koji imaju njihovi ekvivalenti u njemačkome jeziku ili su ih imenički dočeci asocijali na dočetke njemačkih imenica određenoga roda, što je bilo presudno za dodjeljivanje roda izmišljenim imenicama u anketi. Uz imenice je u anketi trebalo uvrstiti atributni modifikator (pridjev *dobar*) i predikatni modifikator (perfekt glagola *biti*), odnosno dodjeljivanje se roda ispitivalo sintaktički i ispitanicima se nije izravno spominjao gramatički rod. Ispunjeno je šezdeset anketnih upitnika.

Neke dočetke izvorni govornici jednoznačno povezuju s određenim rodom. Da je određivanje roda imenicama s određenim sufiksom ili dočetkom potpuno ujednačeno kod svih govornika istoga jezika, potvrđuju i rezultati naše ankete. Svi su ispitanici bez pogreške ili, bolje rečeno, bez razlike uz izmišljene imenice na *-a* (*kvala*, *dulana*) i *-ost* (*murnost*, *labernost*) uvrstili modifikatore ženskoga roda, uz imenice na *-ar* (*kostar*, *kratar*)

funkcije. Tipični morfemi koji ulaze u skupinu *kulturema* u užemu smislu jesu afektivni sufiksi jer sadrže izniman ekspresivni potencijal ili afirmativne (*ljudina*, *poštenjačina*, *sestrica*) ili negativne, depreciativne naravi (*kretenčina*, *komunjara*, *pijandura*). I u gramatičkim se kategorijama očituju „jezične manifestacije kulturnih ponašanja” (Nagórko 2004: 136), što će se u radu nastojati ilustrirati primjerima vezanima za kategoriju roda. Stoga bi „morfološkim” kategorijama posebne funkcije koje Nagórko spominje valjalo dodati i one sintaktičke. Kulturni scenariji „reguliraju tipične jezične interakcije u različitim društvenim situacijama” (*ibid.*), a poput afektivnih sufikasa (odnosno *kulturema* u užemu smislu uopće) mogu biti afirmativni (komplimentiranje, čestitke, zdravice, tepanje) i negativni (psovanje, vrijeđanje, svadanje). U obama su slučajevima kulturni scenariji rutinizirani i ritualizirani te predstavljaju svojevrsno društveno prilagodavanje i pristajanje na rituale svakodnevnoga života.

i *-ič* (*tukič, korodič*) modifikatore muškoga roda, a uz imenice na *-lo* (*gigalo, dafile*) i *-stvo* (*pretelstvo, dulanstvo*) modifikatore srednjega roda. Kolebanja su se javila jedino u vezi s množinskim oblikom koji su ispitanici morali napisati sami: budući da nisu bili označeni naglasci ni zanaglasne dužine, dvoumili su se je li *a* u finalnome slogu imenica na *-ar* sekundarno, pa su pisali oblike *kostari* i *kostrri*, *kratari* i *kratri*. Još se jedna zanimljivost javila u vezi s trećom imenicom na *-a*, *pretela*: 95% ispitanika dodijelilo joj je modifikatore ženskoga roda, 2,5% njih modifikatore muškoga roda (*Bio je to dobar pretela.*), a 2,5% istaknulo je dvorodnost uvrštavanjem modifikatora i muškoga i ženskoga roda. Isti su rezultati i u množini gdje su ispitanici sami morali napisati oblik imenice. Oni koji su joj dodijelili ženski rod ili procijenili da je dvorodna naveli su oblik *pretele*, a oni koji su procijenili da je muškoga roda, napisali su oblik *preteli*. Očito je da su ispitanici koji su imenicu *pretela* tretirali kao dvorodnu pretpostavili da označava što živo.

Za imenice dočetaکا ambigvitetnih u hrvatskome jeziku (*-o, -e*) rezultati su usporedivi s rezultatima ankete u kojoj se ispitivalo dodjeljivanje roda posuđenicama koje označavaju što neživo i također završavaju na *-o* i *-e* (Pišković 2011: 181–185). Te se posuđenice kolebaju između muškoga i srednjega roda, a rezultati naše ankete pokazuju da se isto kolebanje javlja i u izmišljenih imenica takvih dočetaکا. Uz imenicu *groko* 57,5% ispitanika upisalo je modifikatore muškoga roda (možda analogijom prema općoj imenici *soko* ili vlastitim imenicama *Roko* i *Maroko*), a 42,5% njih modifikatore srednjega roda (možda analogijom prema imenici *oko*). Množinski su oblik ispitanici morali napisati sami: 50% njih napisalo je *groka* i uz taj oblik uvrstilo modifikatore srednjega roda, 32,5% njih napisalo je *groki* s modifikatorima muškoga roda, 12,5% napisalo je *groke* s modifikatorima ženskoga roda, a 5% množinu je izrazilo zbirno (*Bila su to dobra grokad.*). Uz imenicu *relo* 87,5% ispitanika upisalo je modifikatore srednjega roda (vjerojatno analogijom prema imenicama *selo, jelo, djelo*), a 12,5% modifikatore muškoga roda (možda zbog utjecaja neobilježena muškoga roda² koji se obično dodjeljuje imenicama stranoga podrijetla na *-o*). Kao množinski oblik 92,5% ispitanika navelo je oblik *rela* i uz njega uvrstilo modifikatore srednjega roda (utjecaj imenica tipa *selo* još je očitiji nego u jednini), a samo 7,5% napisalo je oblik *reli* s modifikatorima muškoga roda. Imenici *relo* po dočetu je slična imenica *sistelo* uz koju je 60% ispitanika uvrstilo modifikatore srednjega roda, a 40% modifikatore muškoga roda. Možda je broj slogova uzrokovao smanjenje utjecaja imenica tipa *selo*, ali ima u hrvatskome i trosložnih imenica srednjega roda na *-elo* (*načelo, počelo, odijelo, zlodjelo*). No nijedna od tih imenica koja bi mogla potaknuti analogiju nema u inicijalnome slogu vokal *i*, pa su ispitanici možda zato tretirali imenicu *sistelo* kao stranu i dodijelili joj neobilježeni (muški) rod. U množini je 72,5% ispitanika navelo oblik *sistela* s modifikatorima srednjega roda, 17,5% oblike *sisteli* ili *sistelo* s modifikatorima muškoga roda, 7,5%

² Kad muški rod nazivamo neobilježenim, držimo se tvrdnje Poplack *et al.* (1982: 21–23) da je neobilježen onaj rod kojega je najveći broj imenica u kojemu jeziku. Nadalje uzimamo u obzir Corbettovu tezu (1991) da se pri istraživanju imeničkoga roda u kojemu jeziku dostatan korpus sastoji od prvih tisuću imenica ispisanih iz čestotnoga rječnika toga jezika. Tisuću najčešćih imenica u hrvatskome jeziku donosi se u Pišković 2011 (275–285) i prema tome popisu u hrvatskome je najviše imenica muškoga roda (*ibid.*: 177).

oblik *sistele* s modifikatorima ženskoga roda, a 2,5% množinu je izrazilo zbirno (*Bila su to dobra sistelad.*). Još je jedna imenica na *-o*, *sendo*, zbunila ispitanike: 57,5% njih dodalo joj je modifikatore muškoga roda, a 42,5% one srednjega roda. U množini su rezultati bili obratni: 57,5% ispitanika napisalo je oblik *senda* s modifikatorima srednjega roda, a 42,5% njih oblik *sendi* ili *sendoi* s modifikatorima muškoga roda. Asocijacije su mogle potaknuti imenice *brundo*, *dundo*, *rondo*; sve su muškoga roda, no izgleda da je u ovome slučaju opet riječ o konfliktu kriterija: hoće li nepoznatoj imenici biti dodijeljen neobilježeni muški rod ili će prevladati utjecaj imeničkoga dočetka poistovjetiva s doćecima domaćih imenica srednjega roda. Ni dodjeljivanje roda izmišljenim imenicama na *-e* nije bilo ujednačeno. Uz imenicu *glijete* 75% ispitanika uvrstilo je modifikatore srednjega roda (vjerojatno analogijom prema imenici *dijete*), a 25% modifikatore muškoga roda. Kao množinski oblik 62,5% ispitanika napisalo je *glijeta* s modifikatorima srednjega roda, 27,5% *glijeti* ili *glijetei* s modifikatorima muškoga roda, a 10% *glijete* s modifikatorima ženskoga roda (možda analogijom prema defektivnim imenicama ženskoga roda tipa *repete*, *kastanjete*). Uz imenicu *zane* 50% ispitanika upisalo je modifikatore srednjega roda (možda analogijom prema imenicama *lane*, *tane*), 40% modifikatore muškoga roda, a 10% one ženskoga roda (možda analogijom prema vlastitim imenima *Ane*, *Stane*). Kao množinski oblik 45% ispitanika napisalo je *zana* ili *zaneta* s modifikatorima srednjega roda, 40% *zani*, *zanei* ili *zaniji* s modifikatorima muškoga roda, a 15% *zane* s modifikatorima ženskoga roda. Uz imenicu *dekale* 52,5% ispitanika uvrstilo je modifikatore muškoga roda (možda analogijom prema imenicama kolebljiva roda *bijenale*, *finale* za koje se iz normativne pozicije preporučuje muški rod), 37,5% modifikatore srednjega roda, a 10% one ženskoga roda. Oblik *dekali* (s modifikatorima muškoga roda) kao množinski navelo je 47,5% ispitanika, *dekala* s modifikatorima srednjega roda 30%, a *dekale* s modifikatorima ženskoga roda 22,5% (vjerojatno analogijom prema imenicama tipa *naočale*, *skale* iz skupine *pluralia tantum*). Uz imenicu *taruce* 75% ispitanika upisalo je modifikatore srednjega roda (možda analogijom prema imenicama *puce*, *tuce*), 20% modifikatore muškoga roda, a 5% one ženskoga roda (možda analogijom prema hipokoristiku *Luce*). Kao množinski oblik 60% ispitanika navelo je *taruca* s modifikatorima srednjega roda, 22,5% *taruci* ili *tarucei* s modifikatorima muškoga roda, a 17,5% *taruce* s modifikatorima ženskoga roda (možda analogijom prema regionalnome talijanizmu *karuce/karoce*).

Valja ustvrditi da su izmišljenim imenicama na *-o* i *-e* ispitanici najčešće dodavali modifikatore srednjega roda, i u jednini (imenicama na *-o* od 42,5% do 87,5%, a imenicama na *-e* od 37,5% do 75%) i u množini (imenicama na *-o* od 50% do 92,5%, imenicama na *-e* od 30% do 62,5%). No često su im dodavali i modifikatore muškoga roda (imenicama na *-o* u jednini muški je rod dodijelilo između 12,5% i 57,5% ispitanika, a u množini između 7,5% i 42,5% ispitanika; imenicama na *-e* u jednini je muški rod dodijelilo između 20% i 52,5% ispitanika, a u množini između 22,5% i 47,5%).³ Imenicama na *-e* rijetki su ispitanici dodijelili modifikatore ženskoga roda (i to češće u množini).

³ Očekivala sam da će oko 90% ispitanika izmišljenim imenicama na *-o* i *-e* dodjeljivati muški rod. Vjerojatno je na to utjecala i Haugenova tvrdnja da sve imenice kolebljiva roda naposljetku dobivaju muški rod, osim kad

Može se zaključiti da su imenički dočeci *-o* i *-e* u hrvatskome jeziku ambivalentni i da se to pokazalo i pri dodjeljivanju roda posuđenicama (Pišković 2011: 181–185) i pri dodjeljivanju roda izmišljenim imenicama takvih dočetak. U vezi s posuđenicama na *-o* i *-e* istaknuto je da do kolebanja pri njihovoj distribuciji po rodovima vjerojatno dolazi zbog konflikta dvaju kriterija: utjecaja oblika riječi, koji je usporediv s oblikom domaćih imenica srednjega roda, i utjecaja neobilježena, muškoga roda u hrvatskome jeziku (*ibid.*: 181). Eksperiment s izmišljenim imenicama ovjerava i tvrdnju S. M. Ervin (1962: 254–255) da pri dodjeljivanju roda posuđenicama u konfliktu mogu biti različiti kriteriji i našu pretpostavku da izvorni govornici neke imeničke dočetke jednoznačno povezuju s određenim rodом, a oko nekih se kolebaju. Dakle može se očekivati da će izvorni govornici hrvatskoga jezika izmišljenim ili nepoznatim imenicama na konsonant (\emptyset) dodavati gotovo isključivo modifikatore muškoga roda, a onima na *-a* modifikatore ženskoga roda; dakle u tim je slučajevima dominantan kriterij nominativni flektivni morfem i činjenica da je zadani rod u a-sklonidbi muški, a u e-sklonidbi ženski. Svi ostali dočeci izvlače različite podatke iz govornikova skladišta informacija o regularnostima povezanima s rodом. Zato Corbett (1991: 92) s pravom ističe da slične ankete i eksperimente valja još dugo usavršavati da bi postali relevantni.

3. Gramatička defeminizacija žena

Budući da u svakome jeziku s gramatičkim rodом postoji semantička jezgra, odnosno korpus parnih imenica muškoga i ženskoga roda kojima se označavaju živa bića (*muškarac – žena, otac – majka, brat – sestra, učitelj – učiteljica, kuhar – kuharica, jelen – košuta, pijetao – kokoš, lisac – lisica*), jasno je da značenje tih imenica utječe na njihov gramatički rod. No pitanje je može li i gramatički rod imenica koje znače što neživo ikako biti determiniran značenjem. Jakobson (1959: 237) tumači obratan utjecaj; on naime drži da gramatički rod može utjecati na mitološke stavove jezične zajednice i navodi za to nekoliko primjera iz ruskoga jezika. Jedan je od njih personificiranje/metaforiziranje dana u tjednu potaknuto njihovim gramatičkim rodом: ponedjeljak, utorak i četvrtak doživljavaju se kao muško, a srijeda, petak i subota kao žensko. To što je petak u nekim drugim slavenskim jezicima (npr. u hrvatskome) muškoga roda, odražava se u narodnim tradicijama i slavljima petkom. Jedno je od ruskih praznovjerja da nož koji padne nagoviješta gosta, a vilica gošču, i to zato što je nož muškoga, a vilica ženskoga roda. Još je jedan primjer „svakodnevnne verbalne mitologije i poezije” (Jakobson 1959: 237) i pjesničko predstavljanje dana kao ljubavnika noći jer je dan muškoga, a noć ženskoga roda. S narodnom bi mitologijom veze moglo imati i predstavljanje smrti kao žene među slavenskim slikarima (jer je imenica *smrt* ženskoga roda), a kao muškarca u njemačkih slikara (njem. *der Tod*). U svakome se slučaju takva personifikacija čini potpuno prirodnom izvornomu govorniku i on je uopće ne primjećuje, odnosno neobične su mu drugačije personifikacije u stranim jezicima gdje je

se asocijativno vežu s homofonim dočecima ženskoga ili srednjega roda ili kad označavaju žensku osobu (Haugen 1953, II: 448).

drugi gramatički rod uvjetovao drugačiju konceptualizaciju (usp. Corbett 1991: 93). Takva povezivanja gramatičkoga roda s izvanjezičnim predmetom ili konceptom proizlaze, zapravo, iz pretpostavki suprotnih onima koje su u osnovama teorija o podrijetlu roda nazvanih spekulativnima: tumačilo se da je određeni gramatički rod dodijeljen imenicama za neživo zato što njihovi referenti imaju muške ili ženske karakteristike (npr. Meillet je (1926: 213) tvrdio da je imenica *ruka* ženskoga roda „jer prima i uzima“; usp. Pišković 2011: 33–43). Sada se pak tvrdi da je izvanjezično personificiranje neživoga motivirano gramatičkim rodovima imenice koja označava to neživo. No u obama je slučajevima ipak previše spekulacija, iako takvo razmišljanje o rodu nije ni nezanimljivo ni posve neutemeljeno. Štoviše, lingvist koji o jezičnim kategorijama nastoji razmišljati kao o kulturemima, mora se služiti „interdisciplinarnim metodama“, i to onima „iz teorije književnosti (analiza književnih motiva, tropa, vrsta, stereotipa, književnih junaka), etnologije (ritualizmi, jezična magija) i društvene psihologije (npr. ispitivanje stavova putem anketa)“ (Nagórko 2004: 135). Upravo se spomenutim primjerima personificiranja izvanjezičnih entiteta na temelju gramatičkoga roda imenicâ kojima se ti entiteti označavaju najbolje ilustrira povezanost lingvistike i etnologije.

Još jedno rubno područje rodne kolebljivosti, i to u samoj semantičkoj jezgri, zanimljivo i psiholingvističkomu i etnolingvističkomu pristupu, primijećeno je u nekim južnim poljskim dijalektima (Corbett 1991: 100–101; Ivić 1995: 123–127). Riječ je o defeminizaciji neudanih žena, točnije o označavanju tih žena imenicama srednjega ili čak muškoga roda i slaganju njihovih imena s modifikatorima srednjega ili muškoga roda. Udane su žene pošteđene takve gramatičke diskriminacije. Taj bi tip „devijacije“ gramatičke kategorije roda odgovarao onomu tipu kulturema koji Nagórko (2004: 136) naziva *kulturnim scenarijem* zato što regulira „tipične jezične interakcije u različitim društvenim situacijama“. M. Ivić (1995: 125) tvrdi da brak kao društveni događaj puno više zadire u život žene nego u život muškarca, pa je zato mnogo važnije brakom determinirati ženu nego muškarca. To se potvrđuje i na leksičkoj razini brojnih jezika gdje postoje posebne leksičke jedinice za označavanje udane i neudane žene (hrv. *gospođa* i *gospođica*, njem. *Frau* i *Fräulein*, franc. *madame* i *mademoiselle*, engl. *missis* i *miss*), ali ne i oženjenoga i neoženjenoga muškarca. Spomenuti poljski dijalekti odudaru od svih sličnih razvrstavanja žena na udane i neudane po upotrebi „gramatičkog prosedea u funkciji onog sredstva kojim se eksplicira značenje ‘neudata’“ (Ivić 1995: 125). M. Ivić (1995: 125) drži da je u tome slučaju tijekom jezičnoga razvoja krenuo nesvakidašnjim pravcem. Corbett (1991: 100–101) objašnjava da se na neudane žene (uključujući i djevojčice!) najprije referiralo hipokoristicima i patronimima srednjega i muškoga roda, a potom su ti rodovi „inficirali“ sve ostale imenice kojima su se označavale neudane žene. To podrazumijeva da je promijenjeno značenje ženskoga roda u semantičkoj jezgri jer je ograničen samo na (crkveno!) udane žene. Iako M. Ivić (1995: 124) ističe da ta čudna pojava nema analogijâ na drugim slavenskim jezičnim prostorima, a ni šire, čini se da bi se s njom ipak mogla usporediti obratna pojava u Hrvatskoj, koju sam primijetila u nekim selima donjostubičke i gornjostubičke općine

(Vučak, Lepa Ves, Modrovec, Vinterovec). Ondje neke starije udane žene govore o sebi u muškome rodu, odnosno uz ličnu zamjenicu *ja* uvrštavaju predikatne modifikatore muškoga roda.

(1) *Ja sam vjutra preše(l) na tranik i nakosi(l) zelenja za krave. Vrnu(l) sam se dima, nahrani(l) krave i skuha(l) obed.*

(Ja sam ujutro otišao na travnjak i nakosio travu za krave. Vratio sam se kući, nahranio krave i skuhao objed.)

Najmlađa među njima ima pedeset dvije godine, a odmalena je slušala i majku i baku da tako govore. Baka (rođena 1909) participe je muškoga roda rabila dosljedno i isključivo, majka ih (rođena 1934) koristi kad prepričava što je radila na zemlji, ali će uvijek reći da je *bila* u crkvi, a kći (rođena 1960) tako govori kad se naljuti. Majka je u Lepoj Vesi, kamo se udala, bila primijećena zbog takve (ne)kongruencije. Štoviše, suseljani su joj imenu dodali muški dočetak, pa je hipokoristik *Jagica* (od *Agata*) bio zamijenjen oblikom *Jagec*.

U vezi se s tim može spomenuti još jedna zanimljiva pojava u kajkavskim govorima: osnovama ženskih vlastitih imena dodaju se deminutivno-hipokoristični sufiksi muškoga roda, naprimjer *-ek* (*Barbara* > *Barek*, *Nada* > *Nadek*, *Nevenka* > *Nenek*, *Marija* > *Marek*, *Ljubica* > *Ljubek*) ili, rjeđe, *-ec* (*Jagec*) i *-ač* (*Anka*, *Ana* > *Ankač*). Oni se doživljavaju afektivnijima nego sufiks ženskoga roda, *-ica* (*Barica*, *Nadica*, *Nenica*, *Marica*, *Ljubica*, *Anica*) kojemu se afektivni potencijal u kajkavskim govorima gotovo posve ispraznio. Možda se upravo zato u toj funkciji pojavljuje drugi, neočekivani sufiks muškoga roda jer je njegova obilježnost mnogo jača i doista se veže uz intimnu i blisku komunikaciju. Spomenutu izvedenicu *Jagec* stoga ne valja promatrati kao pejorativ, nego, naprotiv, kao odmilicu.

Svim ženama koje uz ličnu zamjenicu prvoga lica jednine vežu predikatne mete muškoga roda zajedničko je to da nisu završile osnovnu školu, da nisu bile zaposlene ni primale plaću, da su im supruzi bili zbog nekoga razloga inferiorni (bolest, alkoholizam), pa su zbog toga većinu poljoprivrednih poslova (koji bi trebali biti „muški”) i sve poslove u kući obavljale same. Kad govore o drugim ženama, nikad ne rabe mušku kongruenciju, a isto tako primjećuju kad je tko drugi koristi govoreći o njima. Za razliku od poljskoga slučaja u Zagorju su si žene same nametnule muški rod nakon udaje i preuzimanja nekih tradicionalnih muških poslova.

I taj bi se način gramatikalizacije izvanjezičnoga iskustva mogao držati malenim narušavanjem logike rodnoga sustava, kao i ostali spomenuti primjeri. Svi oni tek čekaju svoje ozbiljnije psiholingvističko i etnolingvističko objašnjenje.

Literatura

- Beardsmore, H. Baetens, „A gender problem in a language contact situation”, *Lingua*, 27, 1971., str. 141–159.
- Corbett, Greville G., *Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Ervin, Susan M., „The Connotations of Gender”, *Word*, 18, 1962., str. 249–261.
- Gulešić Machata, Milvia, *Prepoznavanje roda imenica u hrvatskom jeziku inojezičnih govornika*, kvalifikacijski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2007.
- Haugen, Einar, *The Norwegian Language in America: a study in bilingual behavior*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1953.
- Ivić, Milka, *O zelenom konju: Novi lingvistički ogleđi*, Slovoğraf, Beograd, 1995.
- Jakobson, Roman, „On linguistic aspects of translation”, u: Reuben A. Brower (ur.), *On Translation*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1959., str. 232–239.
- Meillet, Antoine, *Linguistique historique et linguistique générale*, Librairie ancienne Honoré Champion, Paris, 1926.
- Nagórko, Alicja, „Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30, 2004., str. 131–143.
- Pišković, Tatjana, *Gramatika roda*, Disput, Zagreb, 2011.
- Poplack, Shana, Alicia Pousada, David Sankoff, „Competing influences on gender assignment: variable process, stable outcome”, *Lingua*, 57, 1982., str. 1–28.
- Poplack, Shana, David Sankoff, „Borrowing: the synchrony of integration”, *Linguistics*, 22, 1984., str. 99–135.
- Poplack, Shana, David Sankoff, Christopher Miller, „The social correlates and linguistic processes of lexical borrowing and assimilation”, *Linguistics*, 26, 1988., str. 47–104.
- Van Berkum, Johannes Josephus Augustinus, *The psycholinguistics of grammatical gender*, Nijmegen University Press, Nijmegen, 1996.

SUMMARY

Tatjana Pišković

CROATIAN GRAMMATICAL GENDER AS A CULTUREME

This paper contains short descriptions and reviews of two topics that the psycholinguistic and ethnolinguistic interest in grammatical gender is based upon. First, we will show the results of an experiment (survey) where native speakers were offered imaginary nouns, and then asked to insert gender changeable modifiers. Second, we will present another peripheral phenomenon of gender fluctuation which is taking place in the semantic core itself, the defeminization of married and unmarried women. This can be seen in some dialects in southern Poland and in Kajkavian idioms in some regions of Hrvatsko zagorje. Both issues can be considered examples of (linguistic) culturemes.

Key words: *grammatical gender, cultureme, psycholinguistics, ethnolinguistics, imaginary nouns, grammatical defeminization*